

AKTA ODDZIAŁU II SZTABU GŁÓWNEGO WOJSKA POLSKIEGO JAKO ŹRÓDŁO DO POZNANIA DZIEJÓW SOWIECKIEJ UKRAINY Z LAT 1921-1939

Ризький мир 1921 р. став формальним актом закінчення війни між Польщею та Радянською Росією. Однак, на зміну збройному протистоянню прийшло суперництво ідеологічне. Польща розглядалася московськими правителями як класовий ворог. У свою чергу Друга Річ Посполита зіткнулася з низкою труднощів, характерних для відновленої держави.

Ключові слова: Ризький мир, Друга Річ Посполита, Українська Соціалістична Республіка.

Рижский мир 1921 г. стал формальным актом окончания войны между Польшей и Советской Россией. Однако, на смену вооруженному противостоянию пришло идеологическое соперничество. Польша рассматривалась московскими правителями как классовый враг. В свою очередь Вторая Речь Посполитая столкнулась с рядом трудностей, характерных для возрожденного государства.

Ключевые слова: Рижский мир, Вторая Речь Посполитая, Украинская Социалистическая Республика

The Peace of Riga in 1921, also known as the Treaty of Riga, was the formal act ended the Polish-Soviet War. However, ideological rivalry came in the stead of armed confrontation. Poland was considered by Moscow authorities as a class enemy. In turn, Second Polish Republic was faced with a number of difficulties typical to the restored state.

Key words: Peace of Riga, Second Polish Republic, Ukrainian Socialist Republic.

Traktat ryski zawarty w dniu 18 marca 1921 r. pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony w sposób formalny kończył wojnę polsko-sowiecką. W rzeczywistości jednak skończyły się wówczas jedynie działania wojenne. W przypadku Polski była to bowiem wojna, która toczyła się nie tylko o taki czy też inny kształt terytorialny odrodzonego po 123 latach niewoli państwa, ale przede wszystkim o samo istnienie niepodległej Rzeczypospolitej. W przypadku drugiej strony tego konfliktu była to natomiast klasyczna «wojna klasowa», która w razie bolszewickiego zwycięstwa, być może już na zawsze, a przynajmniej na bardzo długi czas, oddaliłaby realizację polskich marzeń o niepodległości.

W przeciwieństwie do Polski rządzącym Rosją bolszewikom niezwykle trudno było pogodzić się z postanowieniami traktatowymi,

gdyż na dłuższy czas oddalały one plany realizacji europejskiej rewolucji, której pierwszym etapem, siłą obiektywnie istniejących okoliczności, musiały być podbój i komunizacja Rzeczypospolitej Polskiej. Do tego niejako chwilowego «rozejmu» zmuszały ich jednak wewnętrzne problemy polityczne i społeczne, a przede wszystkim katastrofalna sytuacja ekonomiczna. Nie oznaczało to jednakże, iż Moskwa zrezygnowała z agresywnych planów przeciw Polsce, a następnie również przeciw sojuszniczej w stosunku do niej Rumunii.

Poza tym przez cały okres międzywojenny ZSRS prowadził przeciwko Polsce ofensywę ideologiczną [1]. Jednocześnie popierał również wywrotową działalność partii i wszelkich organizacji komunistycznych działających w Polsce, a także inspirował antypolskie wystąpienia części zamieszkujących Rzeczpospolitą mniejszości narodowych, głównie zaś białoruską [2].

Zupełnie inną postawę polityczną po marcu 1921 r. reprezentowało natomiast państwo polskie, które praktycznie za wszelką cenę chciało zachować status quo istniejące w wyniku traktatu ryskiego w tej części Europy. Warunkiem sine qua non tego było utrzymanie pokoju i dobrych stosunków ze wszystkimi sąsiadami, a przede wszystkim – z sowiecką Rosją i Niemcami [3]. W Warszawie zdawano sobie jednak sprawę z rzeczywistego charakteru polsko-sowieckich stosunków politycznych oraz z zagrożenia, jakie dla niepodległości Polski stwarzały Sowiety oraz stojąca do ich dyspozycji Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona. Stąd też praktycznie przez cały okres lat 1921-1939 wzajemne stosunki pomiędzy obydwooma państwami cechowała daleko idąca nieufność, której poziom, obok zmian zachodzących w obydwu krajach, zależał także od wzrostu napięcia jakie następowało w polityce głównych państw europejskich.

W wyniku takich realiów obydwa państwa, a mianowicie bolszewicka Rosja oraz Rzeczypospolita Polska, pomimo formalnego zakończenia działań wojennych, nadal prowadziły przeciw sobie daleko posunięte działania wywiadowcze, które nakierowane były głównie na ocenę potencjału wojskowego przeciwnika. Stąd też ze strony polskiej obiektem tych zainteresowań była przede wszystkim Armia Czerwona oraz przemysł wojenny lub też przemysł mogący pracować na potrzeby sowieckich sił zbrojnych. Nie mniejszą wagę przywiązywano również do obserwacji dotyczących życia ekonomicznego, społecznego jak i do zagadnień politycznych. Ich skalę oraz zakres i wartość podnosił fakt, iż strona polska ewentualne zagrożenie sowieckie traktowała z najwyższą uwagą i powagą [4]. Warto też tutaj dodać, iż mniej więcej do początku lat 30-tych polski wywiad dysponował niezwykle dokładnymi informacjami dotyczącymi wszystkich wskazanych powyżej zagadnień, głównie zaś organizacji i siły Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału ekonomicznego. Także i potem udawało się zbierać sporo ciekawych informacji stanowiących bardzo cenny materiał statystyczny i porównawczy pozwalający opracować możliwie pełne odpowiedzi na cały szereg nurtujących stronę polską pytań. Jednakże zamykanie się Związku

Sowieckiego na wpływy zewnętrzne, wzrost represyjności całego systemu oraz wiele innych czynników spowodowały, iż od początku lat 30-tych efektywność polskiego wywiadu systematycznie spadała [5]. Nigdy jednak nie osiągnęła ona stanu uniemożliwiającego podejmowanie przez polskie czynniki polityczne i wojskowe prawidłowych decyzji [6].

Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowietami, a więc objętych przez Białoruski i Ukraiński Okręgi Wojskowe [7], a także przez Leningradzki i po części również przez Moskiewski Okręgi Wojskowe. Wydaje się, że spośród tych obszarów największe zainteresowanie wzbudzała właśnie Ukraina [8], traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło wobec faktu rozbudowy na tym obszarze głównie przemysłu ciężkiego oraz energetycznego [9].

Nie bez znaczenia był także fakt, iż to właśnie z Ukrainy mogło wyjść niezmiernie groźne dla Polski uderzenie, które poza innymi skutkami mogłoby też odciąć Rzeczypospolitą i Wojsko Polskie od sojusznika rumuńskiego oraz dostaw wojennych mogących napłynąć dla Polski z Zachodu w razie jej ewentualnego konfliktu z Niemcami [10].

Największą rolę w polskich działaniach wywiadowczych skierowanych w okresie międzywojennym przeciw Związkowi Sowieckiemu odgrywał wywiad wojskowy organizowany przez Oddział II Sztabu Głównego [11]. Obecnie najwartościowsza część jego spuścizny aktowej znajduje się w trzech różnych archiwach [12]. Dwa z nich to instytucje znajdujące się obecnie w Polsce – w Warszawie. Znaczna część jego spuścizny aktowej znajduje się bowiem w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego, gdzie przechowywanych jest 7 838 jednostek archiwalnych [13] obejmujących dziesiątki tysięcy stron, w większości maszynopisów, zawierających ogromną ilość bardzo

różnorodnych informacji [14]. Mniej więcej około 50% z nich dotyczy Armii Czerwonej oraz sytuacji w Związku Sowieckim istniejącej przed 17 września 1939 r. Jednocześnie dominująca część z nich omawia w sposób bezpośredni sytuację wojskową, społeczną, ekonomiczną i polityczną istniejącą na obszarach leżących w bezpośredniej bliskości granic Rzeczypospolitej Polskiej. Podobny charakter mają także akta znajdujące się w zasobie Archiwum Akt Nowych.

Kolejna niezwykle ważna oraz jednocześnie obszerna grupa akt tej prowienieneci przechowywana jest obecnie w Moskwie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (*Российский государственный военный архив*), do którego włączono dawne Centrum Przechowywania Historyczno-Dokumentalnych Kolekcji (*Центр хранения историко-документальных коллекций*). W chwili obecnej, w dużym zespole («фонде») «Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego» («2-й отдел Генерального штаба Польши [г. Варшава]») znajduje się bowiem aż 3 391 jednostek archiwalnych («единиц хранения») dotyczących lat 1917-1939. Wraz z dokumentami znajdującymi się w innych zespołach akta te stanowią bardzo pokaźny zespół badawczy obejmujący w sumie aż 5 070 jednostek archiwalnych [15].

Największą wartość poznawczą mają akta wytworzone przez Wydział Wywiadowczy dawnego Oddziału Sztabu Głównego (Generalnego). Są to bowiem różnego rodzaju meldunki, rozkazy, instrukcje, raporty, komunikaty informacyjne, depesze, materiały pochodzące z różnych placówek wywiadowczych oraz depesze szyfrowe, zarządzenia i przeglądy prasy obcej.

Kolejną komórką, której akta dają bezpośredni wgląd w efekty działalności polskiego wywiadu wojskowego był Wydział Studiów Oddziału II Sztabu Głównego. Znaleźć tam bowiem można wycinki z prasy, sprawozdania, opracowania, raporty, mapy, szkice oraz meldunki i komunikaty.

Nie mniejszą wartość przedstawiają również dokumenty Wydziału Traktatowego, gdzie między innymi znaleźć można różnorodne instrukcje, korespondencję oraz materiały pochodzące z attachatów, w tym także meldunki, które regularnie wysyłał do

Warszawy polski Attaché Wojskowy rezydujący przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie [16].

Sporo ważnych oraz jednocześnie ciekawych informacji zawierają także akta Kancelarii Oddziału II Sztabu Głównego. Są to bowiem dzienniki podawcze, regulaminy, indeksy rzeczowe oraz imienne, kartoteki i spisy, przeglądy informacyjne, biuletyny.

Istotne dane znaleźć też można w dokumentach pochodzących z ekspozytur Oddziału II istniejących przy poszczególnych dowództwach okręgów korpusów. Są to różne rozkazy, meldunki, protokoły, zarządzenia, raporty, komunikaty, sprawozdania, artykuły i wycinki prasowe, a także fotokopie dokumentów i mapy.

Wspomniane tutaj dokumenty sporządzone są w kilkunastu językach, a mianowicie po polsku, po rosyjsku, po włosku, po francusku, po niemiecku, po angielsku, po grecku, po czesku, po rumuńsku i węgiersku oraz po hiszpańsku.

Jak już wspomniano spora część z tych dokumentów omawia w sposób bezpośredni lub pośredni problematykę ukraińską. Poza kwestiami ściśle wojskowymi, co jest rzeczą zupełnie oczywistą, polski wywiad wojskowy, interesowały również wszelkie aspekty dotyczące życia politycznego, ekonomicznego i społecznego na sowieckiej Ukrainie. Stąd też pilnie i uważnie obserwowano zarówno ukraińskie rolnictwo, jak i szybko rozwijający się po 1928 r. przemysł. Uwadze polskich wywiadowców nie umknęły więc chociażby problemy związane z procesem kolektywizacji oraz wielkim głodem, który postrzegano w Polsce jako wielką tragedię ludności ukraińskiej [17].

Natomiast w przypadku przemysłu, poza Zagłębiem Donieckim, szczególną uwagę przywiązywano do rozpoznawania nowo budowanych zakładów przemysłowych oraz rozwijanych od końca lat 20-tych nowych gałęzi produkcji, jak chociażby przemysłu ciągnikowego.

Nie mniejsze zainteresowanie polskiego wywiadu dotyczyło także wszelkich kwestii związanych ze zjawiskami narodowościowymi na Ukrainie, w tym również konfliktów i problemów tego typu, które istniały w partii komunistycznej i w organizacjach sowieckich

na Ukrainie, które z perspektywy Moskwy postrzegane były jako przejawy ukraińskiego nacjonalizmu.

Poza tym rozpoznawano też i próbowano ocenić, jak wygląda rzeczywiste poparcie ludności ukraińskiej dla nowych porządków ekonomicznych, społecznych i politycznych wprowadzonych po 1917 r. na Ukrainie przez władze sowieckie.

Efekty podejmowanych w związku z tym działań wywiadowczych oraz stan wiedzy

polskiego wywiadu wojskowego znaleźć można natomiast w aktach opisywanej tutaj instytucji. O wartości zgromadzonych wtenczas informacji może świadczyć choćby to, iż pomiędzy 1939 a 1941 r. materiały te były studiowane także przez niemiecki wywiad wojskowy, który gromadził informacje o ZSRS przygotowując Operację «Barbarossa». Wspomnieć także warto, że z reguły informacje te otrzymywały wysokie oceny oficerów niemieckiej Abwehry.

BIBLIOGRAFIA

1. Vide chociażby: W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994; idem, *Na widectwie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005.
2. Vide choćby: W. Śleszyński, *Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920-1925*, Białystok 2005; idem, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007.
3. Vide choćby: M. Kornat, *Polityka równowagi 1934-1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
4. Szerzej vide choćby: *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; R. Szubański, *Plan operacyjny «Wschód»*, Warszawa 1994 (drugie wydanie: Warszawa 2010); T. Koźmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921-1926*, Toruń 2001; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2002.
5. O polskim wywiadzie okresu wojny polsko-bolszewickiej oraz lat 1921-1939 pisali: A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; idem, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; idem, *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919-1920*, Warszawa 1999; A. Misiuk, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; J. Gzyl, N. Mroczek, *Zespoły akt samodzielnych referatów informacyjnych DOK (DOGen.) oraz Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Floty z lat 1919-1939*, «Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej», Warszawa 2001, Nr 24; M. Jabłonowski, J. Prochowicz, *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924-1939*, Warszawa 2003/2004; J. Białkowski, *Aspekty wojskowe polityki zagranicznej Polski w 1939 roku*, Toruń 2008. Warto jednak pamiętać, iż nadal nie wszystkie aspekty tej problematyki zostały w należyty sposób przebadane oraz iż w dalszym ciągu nasza wiedza w tych kwestiach jest mocno niedostateczna.
6. Vide choćby: *General Waclaw Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939 w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*. Opracowanie M. Tarczyński, Warszawa 1998; W. Włodarkiewicz, *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002 oraz R. Szawłowski («Karol Liszewski»), *Wojna polsko-sowiecka 1939*. Tom I, Warszawa 1995; Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998.
7. Następnie «specjalnych okręgów wojskowych».
8. Szczególne zainteresowanie polskiego wywiadu obszarem Ukrainy datowało się już od 1921 r., a nawet jeszcze wcześniej (vide choćby: T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984; J. Gul, *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914-1918*, Warszawa 2001). Bowiem już w dniu 8 listopada tego roku Oddział II Sztabu Głównego w swojej instrukcji skierowanej do majora Górki polskiego Attache Wojskowego w Charkowie stwierdził: «Ukraina sowiecka w obecnym układzie stosunków interesuje polskie władze wojskowe przede wszystkim z punktu widzenia roli jaką odegrać może w ewentualnym konflikcie polsko-bolszewickim (względnie rumuńsko-bolszewickim)...». Stąd też Polaków, między innymi, interesowały rzeczywisty stopień «niezależności» Ukrainy sowieckiej od Moskwy; kwestie ewentualnych dążeń separatystycznych mniejszości narodowych na Ukrainie, jak choćby Niemców, czy też Tatarów, a także samych Ukraińców oraz sytuacja gospodarcza na Ukrainie. Natomiast ze spraw wojskowych za najistotniejsze uznano: plany mobilizacji przeciw Polsce w ówczesnych Kijowskim i Charkowskim Okręgach Wojskowych, O. De B. i struktura organizacyjna wielkich jednostek Armii Czerwonej stacjonujących na Ukrainie oraz obserwacja rozmieszczonych tam formacji kawalerii strategicznej – korpusów, dywizji i samodzielnych brygad – Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt. CAW), Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.1733. Instrukcja Referatu A. Oddziału II Sztabu Generalnego WP Nr 9252/II.Inf.II z 8 XI 1921 r. Vide także: R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*, Kraków 1989; R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*, Lublin 2003.
9. Szerzej na ten temat vide choćby: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921-1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, «Південний архів». Історичні науки, Міністерство освіти і науки України, Херсонський державний університет, (Херсон), 2004, Випуск 16; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921-1939*, «Nad Wisłą i Dnieprem». Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszłość i Terażniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, (Toruń-Kijów) 2003-2004, Nr 2-3; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918-1945*. Praca zbior. pod red. P. Kołakowskiego, A. Peplowskiego, Toruń 2006; idem, *Oddział II Sztabu Głównego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego*, «Wschodni Rocznik Humanistyczny», (Lublin – Radzyń Podlaski – Siedlce) 2006, tom III; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, «Przegląd Wschodni», (Warszawa) 2006, tom X, zeszyt 1 (37); idem, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku*, «Wschodni Rocznik Humanistyczny», (Lublin – Radzyń Podlaski – Siedlce) 2008, tom V; idem, *Raport Attache Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie pplk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r.*, [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Praca zbior. pod red. H. Strońskiego, G. Sroczynskiego, Olsztyn-Charków 2010; idem (A. Smolincki), *Образ Красной Армии и СССР в 1921-1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, «Клио». Журнал для учёных, (Санкт-Петербург) 2010, № 3 (50); idem (A. Smolincki), *Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского*, [w:] *Поляки в истории российской провинции XIX – XX вв. Диалог цивилизаций*. Материалы международной научной конференции 18-20 мая 2010 г., Тамбов 2010; idem, *Образ Армии Czerwonej oraz ZSRR z lat 1921-1939 w aktach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Studia Humanistyczno-Społeczne*. Praca zbior. pod red. W. Salety, Kielce 2010.

10. Szerzej vide choćby: R. Szubański, op. cit.; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Tom I. Kampania wrześniowa 1939. Część pierwsza. Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951.
11. Do 1928 r., kiedy nastąpiła zmiana jego nazwy był to Oddział II Sztabu Generalnego. Na temat dziejów tej instytucji vide choćby: B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918-1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972; T. Böhm, *Z dziejów naczelných władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918-1939*, Warszawa 1994; *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918-2003*. Praca zbior. pod red. T. Paneckiego, F. Puchała, J. Szostaka, Warszawa 2003; T. Kmieciak, *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918-1939*, Słupsk 2005; L. Wyszczelski, *Ministerstwo Spraw Wojskowych (1918-1939)*, Warszawa 2010.
12. Nie wolno też zapominać, iż pewna część akt tej instytucji znajduje się również w polskich placówkach kulturalnych istniejących za granicą, a mianowicie w Nowym Jorku oraz w Londynie – vide choćby: *Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego*, Londyn 1970; *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*. Opracował J. Cisek, Warszawa 1997.
13. Stanowi to 361 metrów bieżących akt.
14. Vide: *Centralne Archiwum Wojskowe. Informator o zasobie*. Praca zbior., Warszawa 1996, s. 93; *Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry. Informator o zasobie archiwalnym Centralnego Archiwum Wojskowego*. Praca zbior. pod red. N. Bujniewicz, Warszawa 2008, s. 71; Inwentarz zespołu akt Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939, Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa 2001 – niepublikowana pomoc archiwalna przeznaczona do użytku wewnętrznego.
15. Vide: *Указатель фондов иностранного происхождения и Главного Управления по делам Военнопленных и Интернированных НКВД-МВД СССР Российского Государственного Военного Архива*. Коллективная работа под редакцией В. П. Козлова и В. Н. Кузленкова, Федеральная архивная служба России Российский государственный военный архив, Москва 2001, s. 22-29.
16. Vide: M. Kruszyński, *Ambasada RP w Moskwie 1921-1939*, Warszawa 2010.
17. Wiele z wcześniejszych oraz ówczesnych dokumentów wytworzonych przez polski Oddział II Sztabu Głównego oraz materiały napływających do niego z innych instytucji zawierają wstrząsające opisy głodu na Ukrainie oraz jego społecznych skutków – vide choćby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 42/pf./32 z 11 V 1932 r.; ibidem, Sprawozdanie z podróży służbowej po Ukrainie odbytej w czasie od 20 do 25 V 1932 r. Obserwowano także późniejsze problemy aprowizacyjne istniejące na Ukrainie w końcu lat 30-tych oraz ich wpływ na nastroje społeczne – vide: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2326. Materiał informacyjny L. 6876/37/M. Referatu «R» Oddziału II Sztabu Głównego z 6 IV 1937 r.; ibidem, I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 3/Sow/16 z 24 IV 1937 r.

Рецензенти: *Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;*
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.